

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀԻՄՆԵՐԳԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Մովսէս Խորենացին մեր ազգային մշակոյթին է թողել ոչ միայն իր փառահեղ կոթողը, «Հայոց պատմութիւնը», այլ նաեւ ճարտասանական, մեկնողական, թարգմանական բազում գործեր, որոնց թոււմ իրենց պատուաւոր տեղն ունեն նրա հիանալի շարականները:

Հայ երաժշտական միջնադարագիտութեան համար Մովսէս Խորենացու ներդրումը երաժշտական մշակոյթի մէջ արժէքաւորուում է երկու հիմնական տեսակէտով. ա. Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւնը» որպէս հայերի հնագոյն հեթանոսական շրջանի երաժշտական մշակոյթի մասին կարեւոր տեղեկութիւնների գլխաւոր աղբիւր եւ ք. Մովսէս Խորենացին որպէս Ե. դարի հայ հիմնեղբեւան, շարականերգութեան կարկառուն ներկայացուցիչ:

Մէկ ու կէս դար առաջ Ղ. Ալիշանը յայտնել է զարմանալի խորաթափանց եւ նոյնիսկ համարձակ մի կարծիք, ըստ որի Մովսէս Խորենացին «Քերթողահայր» է կոչուել «աւելի բանաստեղծական կամ երգահան գրուածոց համար, եւ թէ այս մտքով անվնաս արժանաւոր է, վկայ ըլլան (...) իր սքանչելի շարականներն, որոնց չափական չէնքն ալ, իմաստն ալ, եղանակներն ալ՝ կը ցուցնեն թէ շատ գերազանց ոգի եւ ճաշակ ունի»: Նշելով Խորենացու շարականների բարձր արուեստը, Ալիշանը, «եկեղեցական եղանակաց երաժշտապետ» էր անուանում Պատմահօրը¹:

Եթէ դատելու լինենք Խորենացու «Պատմութեան» մէջ շարադրուած մի քանի դրուագներից, ինչպէս եւ իր կենսագրութեանը վերաբերող այլ աղբիւրներից, կարելի է եզրակացնել, որ երաժշտութիւնը կարեւոր տեղ է գրաւել քերթողահօր կեանքում, սկսած մանկութեան տարիներից: Լինելով Սահակ-Մեսրոպեան կրտսեր աշակերտներից, Մովսէս Խորենացին եղել է հայկական նորաստեղծ ազգային դպրոցների համար ընտրուած այն տղաների թոււմ, որոնք էին ընկնում մի շարք յատկութիւններով, իր իսկ Խօսքերով «ուղեղ», «քաջասուն»,

1. ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Մովսէս Քերթողահայր հայոց, «Բազմավէպ», 1849, էջ 51:

Խորենացու, որպէս երաժշտի մասին, վկայում են նաեւ մի քանի այլ աղբիւրներ: Մեզ է հասել գրաւոր մի աւանդութիւն, որն ամփոփուած է «Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դաւթի» գրուածքում: Այն առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Սրուանձտեանցը⁵, որից յետոյ այն բազմիցս դիտարկուել է հայագիտութեան մէջ (Ալիշան, Աճառեան, Մալխասեանց, Թահմիզեան):

Թէեւ այդ գրուածքը անվաւեր է, եւ Աճառեանը այն անուանում է Խորենացու «առասպելաբան կենսագրութիւն»⁶, նշենք, որ չնայած շարադրանքի ոչ միատար բնոյթի եւ մի շարք քննելի տեղերին, Մովսէս Խորենացու կեանքի վերջին տարիներին վերաբերող հատուածը թուում է առաւել հաւաստի: Այն համապատասխանում է ինչպէս Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկութիւններին, այնպէս էլ՝ Խորենացու «Պատմութիւնից» արած հետեւութիւններին⁷: Բացի դրանցից, այդ մասում խօսւում է Խորենացու երաժիշտ լինելու մասին, յիշատակուում են նրա գործերը: Ըստ այդ աւանդութեան, Խորենացուն ծերութեան օրօք, երբ նա Հայաստան վերադառնալուց յետոյ ծպտեալ եւ զրկանքներով լի կեանք էր վարում Վաղարշապատի գիւղերից մէկում, ճանաչում են մի հաւաքոյթի ժամանակ, որին ներկայ է լինում նաեւ Գիւտ Կաթողիկոսը, մի գեղեցիկ մեղեդի երգելուց: «Եւ յարուցեալ եկաց առաջի հայրապետին, եւ սկսեալ բանս երաժշտականս այսպէս. «Ո՛վ Արքայակերպ, Տէր, Քահանայապետ, Սուրբ եւ Հովուապետ բարի, որ երկնայնոց նմանեալ» եւ որ ի կարգին ասացեալ երիս տունս: Իսկ հայրապետն եւ բազմականքն հիացեալ եւ սկսան քննել զնա. եւ աշակերտ նորին յառաջ անցեալ եւ ասէ. «Ով սուրբ հայրապետ, այս է կորուսեալ ի ձէնջ Աթենացին Մովսէս՝ աշակերտ սուրբ հարցն Սահակայ եւ Մեսրոպայ»⁸:

Նոյն գրուածքում մի փոքր ներքեւ կարդում ենք. «Իսկ նա սկսեալ գրէր զՊատմութիւն Հայոց պատմագիրն, եւ այլ բազում ինչ արար քննութիւն պէսպէս ճառեալ, ի տնօրէնութիւն Փրկչին եւ բազում ինչ արար, եւ գրեալանին մեկնութիւնն եւ արար եւ զեղանակս երաժշտականացն ձայնաւորս բազումս ի պէտս եկեղեցւոյ»⁹:

Այստեղ նշանակալիւն այն է, որ մի քանի անգամ շեշտուում է Խորենացու-երաժշտի վաստակն ու համբաւը, որը տակաւին գիտակ-

5. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ Գ., Հնոց եւ նորոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 39-87:

6. ՏԵ՛Ա Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց ամսագրութեան քառարամ, հտ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 421:

7. ՏԵ՛Ա ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Հայոց պատմութիւն (Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ՝ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասեանի), Երեւան, 1961: ՏԵ՛Ա ներածութիւն, էջ 11-18:

8. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ Գ., Հնոց եւ նորոց, էջ 83:

9. Ամդ, էջ 85:

այդ ցուցակը կամ առնուազն նրա հնագույն մասը, ըստ Ղ. Ալիշանի կարծիքի, գրանցուել է հենց իր ձեռքով՝ «ձեռամբ իմով, Մովսէսի գրչի», ինչպէս հաղորդում է բնագիրը, Սահակ Պարթեւի գրիչ-քարտուղար լինելու շրջանում¹⁴։ Խորենացու «Օրհնութիւնաբեր ցուցակ»ի կազմող կամ հեղինակ լինելու մասին՝ ժամանակին հաստատապէս արտայայտուել է նաեւ Բ. Սարգիսեանը¹⁵։

Իսկ ի՞նչ էր նշանակում ծիսական կանոններ թարգմանել. դա նշանակում էր քաջատեղեակ լինել նաեւ դրանց կազմում ընդգրկուած երգասացութիւններին, համընդհանուր քրիստոնէական ծիսական տեքստերը յարմարեցնել հայոց լեզուի եւ հայ եկեղեցու նորաստեղծ երգարուեստի պահանջներին։

Այսպիսով, եղած տուեալները հաւաստում են, որ Խորենացու գործունէութիւնը մշտապէս առնչուել է հայոց պաշտօնագութեանը եւ երգարուեստին առհասարակ։ Բնական է, որ խորենացիագիտութեան բոլոր խրթին հանգույցները սերտօրէն կապուած են Գերթողհօր հիմներգութեանը վերաբերող հարցին։ Սակայն որքան յստակուում են Խորենացու կեանքին եւ գիտական ժառանգութեանը կապուած տարբեր հարցերը, այնքան աւելի ընթեռնելի եւ լուծելի են դառնում նրա շարականերգութեան ուսումնասիրման խնդիրները։

1979 թուին «էջմիածին» ամսագրում Խորենացու երաժշտական արուեստին առնչուելու հարցին ծաւալուն յօդուած է նուիրել վաստակաշատ երաժշտագէտ Նիկ. Թահմիզեանը, որը ի մի է բերել այդ տեսանկիւնով դիտուած բոլոր տեղեկութիւնները¹⁶։ Ըստ Թահմիզեանի հաշումների, որոնք նա կատարել է շարականների հեղինակների միջնադարեան ցուցակների համեմատական քննութեան հիման վրայ, Մովսէս Խորենացուն ընծայուող շարականների թիւը հասնում է 120 միաւորի։ Դրանք են՝ բացառութեամբ ԺԳ. դարում ներսէս Շնորհալու կողմից հետեւեալ կանոններում աւելցրած մի քանի շարականների․

Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի կանոնի երգերը,
Ծննդեան ութ օրերի կանոնների երգերի մեծ մասը,
Տեառնընդառաջի կանոնի երգերը,

1889, էջ 246-248, նոյնի, Պատմութիւն հայ հիմ դպրութեան, Վենետիկ, 1897, էջ 385-386, CONYBEARE FR. C., *Rituale Armenorum*, Oxford, 1905, p. XXVIII - XXXI, ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ Ա. Ս., «Մշտոց» ժողովածուն որպէս հայ միջնադարեան երաժշտական մշակոյթի յուշարձան, Երեւան, 1991, էջ 19-21։

14. ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Հայապատում, հտ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 188։

15. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Բ. Ագաքանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890, էջ 320-321, նոյնի, Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունուի եւ իւր երկասիրութեանց վրայ, Վենետիկ, 1890, էջ 20։

16. ՏՆՍ ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ Ն. Կ., Մովսէս խորենացի եւ հայ հիմ ու վաղ միջնադարեան երգարուեստը, «էջմիածին», 1979, թիւ 5-6, էջ 25-33 եւ 44-53։

Անտոն Անապատականին նուիրուած կանոնի երգերը,
Թագաւորաց կանոնի կամ Թէոդոս Թագաւորին նուիրուած
կանոնի երգերը,
Յարութեան երգերը,
Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման յիշատակին նուիրուած
կանոնի երգերը,
Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած հին կանոնի երգերը,
Աստուածածնի Վերափոխման Ա. օրուան կանոնի երգերը:

Այդ եւն աւանդում միջնադարեան մի շարք հեղինակներ, որոնց
Թւում Վանական վարդապետը, Սարգիս երէցը, Կիրակոս Գանձակե-
ցին, Վարդան Արեւելցին, Գրիգոր Տաթեւացին եւ ուրիշներ:

Մեր կարծիքով, այդ թիւը (120 շարական) տակաւին քննելի է
մնում: Յիշենք Ք. Քուչնարեանի՝ հայ երաժշտութեան այդ խոշորա-
գոյն տեսաբանի խօսքերն այն մասին, որ Ե. դարի մշակութային
գործիչները անկասկած անմիջական մասնակցութիւն են բերել հայ
հոգեւոր ինքնուրոյն երգի ձեւաւորմանը, սակայն յետագայում աւան-
դոյթը նրանց վերագրել է շատ աւելին, քան նրանք ի վիճակի էին
Ֆիզիկապէս իրագործելու, ի նկատի ունենալով նրանց գործունէու-
թեան բազմապիսի բնոյթը¹⁷: Նշենք նաեւ, որ հէնց ինքը՝ Ն. Թահ-
միզեանը, հետեւելով միջնադարեան որոշ ցուցակագիրների հաղոր-
դումներին, երաժշտա-ոճական վերլուծութեան հիման վրայ առաջին
փորձն է կատարել Որբենացուն վերագրուող շարականների թուից
զատելու այն կտորները, որոնք, իր կարծիքով, պատկանում են
Անանիա Շիրակացուն եւ Բարսեղ ճոնին¹⁸: Դրանք են Յարութեան
Աձ-Ակ կարգի շարականների մեծ մասը: Ներկայումս սրան կարող ենք
աւելացնել, որ անհաւանական է թւում նաեւ անտոն Անապատականին
նուիրուած կանոնը, որի հարցը («Որ ի հանդէս քո ճգնութեան») զրել
է Ներսէս Շնորհալին, իսկ մնացած պատկերները՝ այլ հեղինակներ,
ինչպէս եւ հաղորդում են միջնադարեան ցուցակներից մի քանիսը:
Միւս կանոնների մէջ նոյնպէս հանդիպում ենք առանձին անհարազատ
կտորների, որոնց երաժշտական նկարագիրը, ըստ բոլոր տուեալների,
բնորոշւում է աւելի ուշ շրջանի յատկանիշներով: Դա վերաբերւում
է հիմնականում մի քանի «ծանր», «յոյժ ծանր» եւ ստեղծատիպ մեղե-
դիների, որոնք ակնյայտօրէն յետագայ դարերի ծնունդ են:

Ի տարբերութիւն Որբենացու հոգեւոր երգերի բանաստեղծական
լեզուի, որը կրելով հեղինակի վառ անհատականութեան գծերը, միա-

17. кушнарев Х. С., Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958, с. 98.

18. Տէս ԹԱՀՄԻՋԵԱՆ, նշ. յօդուածը, էջ 45:

ժամանակ բնորոշում է ոսկեդարեան զրաբարին յատուկ մի շարք գծերով, շարականների երաժշտական բաղադրիչը մասնագէտների առջեւ դնում է բաւական լուրջ խնդիրներ: Այդ շարականների երաժշտա-ոճական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ այստեղ առկայ են ինչպէս հիմնականում իրենց նախնական նկարագիրը պահպանած ստեղծագործութիւններ, այնպէս էլ աւելի ուշ ժամանակներում եղանակաւորուած կամ փոփոխուած երգեր:

Ոորենացու շարականների մէջ կարելի է առանձնացնել հոգեւոր երգերի երեք խմբեր, որոնք պատկանում են հայ հոգեւոր երգարուեստի հիմնական տիպերին: Պատկառելի մի խումբ են կազմում այն շարականները, որոնք բացայայտօրէն յարում են Սահակ-Մեսրոպեան ստեղծագործական աւանդոյթներին եւ ներկայացնում են մեր առաջին փոքրածաւալ խստաշունչ հոգեւոր երգերի, կցուրդների լաւագոյն գծերը: Դրանցից կարելի է նշել Մննդեան Ե. օրուայ Աձ դարձուածք «Աստուածածին եւ սրբուհի», «Յանճառ փառաց» մեծացուցէները, Մննդեան Է. օրուայ «խոնարհեցար ի բարձանց» ողորմեան, կամ Տեառնընդառաջի կանոնի Դձ «Օրհնեմք զքեզ» հարցը (Օր. 1):

Սրանց վանկային կառուցուածքին մօտենում են միւս խմբի կցուրդները, որտեղ մի փոքր աւելի է շեշտուած երգային-մեղեդային տարրը, եւ որոնք, կարծես թէ, նախապատրաստում են Ոորենացու մի շարք կոթողային գործերի երեւան գալը: Այդպիսի շարականների թւում են Մննդեան եւ Աստուածայայտնութեան կանոնի ԳԶ «Ջանճառելի լուսոյ մայր» ճաշուն, Մննդեան Բ. օրուայ ԴԿ «Այսօր բանն ի Հօրէ» օրհնութիւնը կամ Մննդեան կանոնի Գ. օրուայ ԳԿ «Խալից հօր» օրհնութիւնը, ուր, կարծես, մշակւում եւ բիւրեղանում են նրա շարականերգութեան ամենաընտիր նմոյշներին բնորոշ ելեւէջները:

Եւ, վերջապէս, դառնանք Մովսէս Ոորենացու շարականերգութեան լաւագոյն գործերին, ինչպիսիք են նրա Մննդեան եւ Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի մի շարք երգերը՝ հանդիսաւոր տօնական զգացումներով յագեցած «ծագումն հրաշալի» հոյակերտ շարականը, քնարական ջերմ յոյգեր արտայայտող «Ուրախացիր սրբուհի»ն, վիպերգական շնչով լեցուն «Ոորհուրդ մեծ եւ սքանչելի»ն եւ դրանց նման այլ կտորները (Օր. 23): Այդ շարականները կարելի է փոփոխել ներկայացնում հայ հիմներգութեան զարգացման մէջ: Երաժշտա-արտասանական տիպի վանկային կառուցուածք ունեցող երգերից անցում է կատարւում դէպի ծորերգային եւ յանկարծաբանական տիպի ծանր կամ ծանրագոյն երգերը: Ինչպէս արդարացիօրէն նկատել է Թահմիզեանը, Մովսէս Ոորենացու շարականներից շատերը պատկանում են այդ միջանկեալ, անցումային ձեւին, որի շրջանակներում որակական տեղաշարժեր են տեղի ունեցել խօսքի եւ երաժշտութեան յարաբերակցութեան փոփոխման մէջ, վերջինիս դերի ձեւազատումով եւ

ձեռակառուցման եւ կշռոյթի կազմակերպման յանկարծաբանական տարրի ուժեղացմամբ¹⁹:

Ըստ «Յաղագս սրբոց վարդապետաց Հայոց Մովսէսի եւ Դաւթի» գրուածքի, Պորենացին Գիւտ կաթողիկոսի առջեւ երգել է, «Ով Արքայակերպ, Տէր Քահանայապետ» սկզբնատող ունեցող մեղեդին: Միջնադարեան մի շարք Գանձարաններում Պորենացու անունով պահպանուած այդ մեղեդուն եւ նրա խաղաղութեանը տարբեր ժամանակներում անդրադարձել են Ղ. Ալիշանը²⁰, Կ. Կոստանեանցը²¹, Ա. Մնացականեանը²², Ն. Թահմիզեանը²³ եւ ուրիշներ: Ընդ որում Ալիշանն էլ, Մնացականեանն ու Թահմիզեանն էլ ուղադրաւ են նկատել տուեալ մեղեդիում «ը» ձայնաւորի օգտագործման եւ երկարաձգման փաստը, ինչը յատուկ է մեր Հիմներգութեան տաղատիպ նմոյշներին: Նշենք, որ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում պահուող կիլիկեան շրջանի ընտիր Գանձարաններից մէկում յիշատակուած են Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած վերոյիշեալ մեղեդին՝ «Մեղեդի Սուրբ Լուսաւորչին Մովսէսի Քերթողի ասացեալ» խորագրուած, ինչպէս եւ Տրդատ Գ.ին նուիրուած «Մեղեդի Տրդատայ Թազաւորին ի Մովսէս Քերթողէ. ի վերինն ի յաւանականութեան ծագեցաւ քեզ»²⁴, ինչը, ի դէպ, Համապատասխանում է միջնադարեան ցուցակների տեղեկութիւններին այն մասին, որ Պորենացուն են պատկանում Թազաւորաց կանոնի երգերը: Տրդատ Թազաւորին ձօնուած մեղեդին կարող է այդ կանոնից անջատուած մի կտոր լինել կամ նոյն առիթով յօրինուած մի ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն: Հետաքրքրական է, որ նոյն զանձաւանում տեղ են գտել մէկ մեղեդի Սահակ Պարթեւի անունով²⁵ եւ երկու տաղ Ստեփաննոս Սիւնեցի Բ.ի անունով²⁶: Սակայն այդ երգերի մեղեդիները նոյնպէս չեն հասել մեզ:

Մի կողմ թողնելով սրանց խաղաղութեանը բխող ժամանակային վերապահումները, որոնք դեռեւս ճշգրտման եւ յետագայ ուսումնասիրման կարիքն ունեն, նշենք, որ նման վկայութիւնները այնուա-

19. ԹԱՀՄԻՋԵԱՆ Ն. Կ., Գրիգոր Նարեկացիի եւ հայ երաժշտութիւնը Ե-ժն դարերում, Երեւան, 1985, էջ 161-164:

20. ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Մովսէս Քերթողաւայր Հայոց, էջ 54:

21. Գրականութեան եւ արուեստի թանգարան, Կ. Կոստանեանցի դիւան, Նիւթ, Թիւ 209:

22. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ Ա., Մովսէս Խորենացու յօրեյեանի եւ մի բանաստեղծութեան մասին, «Գրական թերթ», 1987, 28 Ապրիլի, Թիւ 18, էջ 4:

23. ԹԱՀՄԻՋԵԱՆ Ն. Կ. Մովսէս Խորենացիի եւ հայ հիմ ու վաղ միջնադարեան երգարուեստը, էջ 50, տե՛ս նաեւ նոյնի, Գրիգոր Նարեկացիի եւ հայ երաժշտութիւնը Ե-ժն դ., էջ 155-156:

24. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. Թիւ 3503, էջ 274բ եւ 70ա:

25. Ամդ, էջ 48ա-բ:

26. Ամդ, էջ 226ա, 234բ:

մենայնիւ եւս մի անգամ գալիս են ապացուցելու, որ տաղային արուեստի առանձին նմոշներ երեւան են ելել մեր ազգային շարական-երգութեան վաղ շրջանից սկսած, եւ դա պայմանաւորուած էր ինչպէս որոշակի անհատական ստեղծագործական կանխազուշակումներով, այնպէս էլ երաժշտական բանահիւսութեան զօրեղ ազդեցութեամբ:

Մովսէս Խորենացու շարականերգութեան լաւագոյն դրսեւորումները, ինպիսիք են, օրինակ, Ծննդեան շարականները, Հանդիսանում են Ե. դարի հիմներգութեան գագաթնակէտը: Նրանց գեղարուեստական բարձր արժանիքները, մեղեդիական ինքնատիպութիւնը զգալի չափով նախապատրաստեալ են Հայ Հոգեւոր երգարուեստի յետագայ շրջաններին՝ Ը-Թ դարերի ստեղծագործական միտումները, ինչպէս նաեւ՝ զարգացած աւատատիրութեան շրջանի տաղային արուեստի սկզբնաւորումը:

Երեւան

ԱՆՆԱ Ս. ԱՐԵՎԻՇԱՏՅԱՆ

Résumé

L'HERITAGE HYMNOGRAPHIQUE DE MOVSES KHORENATSI

A. S. AREVCHATIAN

La contribution de Movsès Khorénatsi à la culture musicale nationale est appréciée par la musicologie médiévisite sous deux aspects: 1) L' «Histoire» de Movsès Khorénatsi en tant que source fondamentale contenant d'importants renseignements sur la culture musicale de l'Arménie de la période païenne et 2) Movsès Khorénatsi comme représentant éminent de l'hymnographie arménienne du Ve siècle.

L'hymnographie occupe une place remarquable dans le vaste héritage de Movsès Khorénatsi. Selon les témoignages des historiens arméniens médiévaux et de certaines autres sources, c'est de la plume de Movsès Khorénatsi que sont sortis de nombreux chants liturgiques: charakans dédiés à la Nativité, à l'Epiphanie, à la Présentation, à la Résurrection et à d'autres fêtes. Ces charakans font partie intégrante de l'Hymnaire-Charaknots arménien qui nous est parvenu.

A la différence du langage poétique des charakans de Khorénatsi, caractérisé par un certain nombre de traits propres à la langue littéraire du Ve siècle, leur composant musical pose aux spécialistes des problèmes assez compliqués. L'analyse musico-stylistique de ces chants liturgiques y révèle des œuvres ayant essentiellement conservé leur forme initiale aussi bien que des mélodies présentant les signes de rédactions plus récentes.

Les meilleurs spécimens de l'hymnographie de Movsès Khorénatsi tels ses charakans de Noël, constituent le sommet de l'hymnographie arménienne du Ve siècle. Leurs excellentes qualités littéraires et leur originalité mélodique ont prédéterminé pour une bonne part la tendance artistique fondamentale de l'étape suivante, celle des VIIe-VIIIe siècles, du chant liturgique arménien, ainsi que certaines tendances de l'art du tagh de l'époque du féodalisme avancé.